

Dr hab. Marta Greszata-Telusiewicz, prof. KUL

WITNESSES TO THE CREDIBILITY OF THE PARTIES ARE AN EXAMPLE OF CIRCUMSTANTIAL EVIDENCE IN CANONICAL CASES FOR THE INVALIDITY OF THE MARRIAGE

Świadkowie wiarygodności stron przykładem poszlaki w kanonicznych sprawach o nieważność małżeństwa

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0304-3500> E-mail: marta.greszata@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.62266/PK.1898-3685.2024.35.12>

Wprowadzenie

Poszlaka, od strony formalno – prawnej, jest zagadnieniem niezwykle interesującym, ze względu na jej naturę i zastosowanie. Uwzględniając różne ustawodawstwa, bardzo często jest ona wykorzystywana w polskim procesie karnym i cywilnym, nieco mniej jednak w procesie kanonicznym, z wyjątkiem postępowania do domniemanej śmierci współmałżonka. Choć nie jest ona środkiem dowodowym w sensie właściwym, to może stanowić nieodzowną pomoc, poprzez zastosowanie logicznego rozumowania, w dojściu do środka dowodowego w pełnym tego słowa znaczeniu. Właśnie z tego względu warto przyjrzeć się tej instytucji kanonicznego prawa procesowego, gdyż może ona mieć bardzo szerokie zastosowanie w różnego rodzaju procesach kanonicznych, w szczególności w kanonicznym spornym procesie o nieważność małżeństwa. Przykładem takiego działania są właśnie świadkowie wiarygodności stron, których można powołać do spraw o nieważność małżeństwa celem weryfikacji prawdziwości stron procesowych.

1. Kontekst powstania przepisu kanonu 1679 Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 roku

Z łacińskim *indicium* przetłumaczonym, jako ‘poszlaka’ można się spotkać w kanonie 1679. Kanon ten znajduje się w Księdze VII w części dotyczącej dowodów w procesie o nieważność małżeństwa. Prawodawca w kanonie tym zaleca, jeśli nie ma skądinąd pełnych dowodów, aby sędzia dla oceny zeznań stron posłużył się, jeżeli to możliwe, świadkami, co do prawdziwości samych stron, oprócz możliwości wykorzystania innych poszlak i wskazówek¹.

Kanon 1679 ma swojego poprzednika w poprzedniej kodyfikacji w postaci kanonu 1975 CIC/1917, jednocześnie cytowany w artykule 137 EPO. Chodziło o tzw. świadków siedmioręcznych, których należy wzywać w sprawach o impotencję i odmowę egzekucji: obie strony powinny wskazać osoby, które w swoich zeznaniach powinny złożyć przysięgę o wiarygodności strony. Aktualny kanon potwierdza, że zeznania świadków dotyczące wiarygodności stron są elementami mogącymi potwierdzać zeznania strony. Przedmiotowy przepis wskazuje, jakie oświadczenia stron, zgodnie z § 2 kanonu 1536 są wymagane w postępowaniu o nieważność małżeństwa, mogą być prawnie wzmocnione w ten sposób, że nabiorą pełnej wartości dowodowej, czyli staną się wystarczające dla pewności moralnej sędziego płynącej z kanonu 1608. W tym celu wykorzystuje się pośredni środek dowodowy, który miał już ograniczone zastosowanie w postępowaniu w sprawie impotencji i odmowy egzekucji, którym jest świadek wiarygodności osoby².

¹ CIC c. 1679: „Nisi probationes aliunde plene habeantur, iudex, ad partium depositiones ad normam can. 1536 aestimandas, testes de ipsarum partium credibilitate, si fieri potest, adhibeat, praeter alia indicia et adminicula”.

² K. Lüdicke, *Buch VII. Prozeßrecht. Münsterischer Kommentar zum Codex Iuris Canonici*, Herausgegeben von K. Lüdicke, Band 5 (cann. 1311 - 1752), Essen 1988 – 2005, can. 1679/1.

2. Pojęcie świadka wiarygodności

Świadcami wiarygodności są ci, którzy nie świadczą o ewentualnej przyczynie nieważności małżeństwa, ale o wiarygodności strony w swoich zeznaniach. *Credibilitas* - wiarygodność, jest pojęciem obiektywnym. Wiarygodne stwierdzenie to takie, w które można uwierzyć i które sędzia może uznać za prawdziwe przy formułowaniu swojej pewności moralnej. Świadkowie wiarygodności muszą zatem przedstawić określone informacje. Po pierwsze – w części subiektywnej wiarygodności strony - o jej uczciwości, prostoliniowości, zajmowaniu stanowiska nawet wobec prawd przykrych, zachowywaniu się w sytuacjach krytycznych w związku z umiłowaniem prawdy. Ten subiektywny składnik wiarygodności należy wywodzić z charakteru osoby, który jest niezależny od podnoszonej podstawy nieważności. Po drugie – w części obiektywnej wiarygodności strony – o zdolności strony do osądzenia w zakresie podnoszonej podstawy nieważności. Należy zadać świadkowi wiarygodności pytanie, czy na podstawie jego wiedzy o danej osobie można oczekiwać, że strona dokona obiektywnie prawidłowej oceny kwestii faktycznej będącej podstawą dochodzenia. Dopiero interakcja osądu obiektywnego z subiektywną prawdą prowadzi do zamierzonego rezultatu, którym jest wiarygodności strony jako elementu dowodowego³.

Obiektywna wnikliwość strony jest istotna, gdyż rozszerzenie wiarygodności świadków jako elementu dowodu, za wyjątkiem spraw o impotencję i brak konsumpcji, oznacza zmianę elementów systemu. Zmiana jakościowa polega przede wszystkim na tym, że sprawy istotne w dawnym prawie dotyczyły faktu obiektywnego: faktycznego odbycia małżeńskiego stosunku płciowego lub możliwości jego odbycia. Jedna ze stron podnosiła, że dopełnienie małżeństwa nie było możliwe (impotencja) lub po prostu nie nastąpiło (niedopełnienie). Strona nie potrzebowała żadnych specjalnych zdolności, żeby o tym świadczyć. Jednakże biorąc pod uwagę zeznania świadków wiarygodności, można potwierdzić, że zostały wiarygodnie przez stronę stwierdzone fakty, które nie dotyczą sfery przedmiotowej, lecz subiektywnej, jak np. brak woli. Trzeba tu mieć na uwadze, że subiektywna uczciwość strony na obecnym etapie procesu nie wystarczy, ale musi także umieć w sposób trzeźwy i obiektywny ocenić intencje powstałe w chwili zawarcia małżeństwa. Osąd świadków wiarygodności musi opierać się na faktach, doświadczeniach związanych ze stroną, a nie tylko na współczuciu czy więzach rodzinnych. Świadek musi poprzeć faktami swoje stanowisko, że strona zasługuje na wiarę w swoje zeznania⁴.

3. Przyczyny wprowadzenia świadków wiarygodności do ustawodawstwa kościelnego

Przyczyny wprowadzenia świadków wiarygodności do kościelnego postępowania o nieważność małżeństwa bez ograniczania się do konkretnych podstaw powództwa można upatrywać w konieczności ograniczenia sceptycyzmu wobec oświadczeń stron. W innym kontekście członkowie Komisji ds. Reformy Kodeksu zgodzili się z uwagą, że w wielu regionach postępowania o nieważność małżeństwa toczyły się ze względów sumienia, gdyż skutki cywilne załatwiało państwowe postępowanie rozwodowe⁵.

Gordon widzi w zeznaniach świadków co do prawdomówności stron szansę na przedstawienie, przynajmniej w ten sposób, obiektywnej nieważności niektórych małżeństw. „Dlatego ta pomocnicza możliwość dowodzenia jest środkiem mądrze zaproponowanym przez ustawodawcę w celu doprowadzenia tak zwanych spraw z zakresu *forum internum*, które w rzeczywistości są takimi sprawami, do rozwiązania na drodze sądowej”. To samo stanowisko

³ K. Lüdicke, *Buch VII*, can. 1679/1 - 2.

⁴ K. Lüdicke, *Buch VII*, can. 1679/2.

⁵ K. Lüdicke, *Buch VII*, can. 1679/2.

zajmował na kilku sesjach dziekan Roty Rzymskiej Mario F. Pompedda (Osservatore Romano German z 16 grudnia 1994, s. 10), można to porównać do przemówienia Papieża Jana Pawła II do Roty Rzymskiej z 10 lutego 1995 (Osservatore Romano German z 24 lutego 1995, Dodatek VIII). Oznacza to, że sędzia kościelny może obecnie opierać swoją pewność moralną (c. 1608) na oświadczeniach samych stron, w związku z czym nieważność małżeństwa oparta na woli jednej strony może doprowadzić do wyroku sądowego, nawet jeśli nie jest to udowodnione, a wyjaśnienia innych osób w nieoczekiwanym momencie wkroczyły w sferę możliwości udowodnienia, czyli *forum externum*⁶.

Biorąc pod uwagę kierunek legislacji i jej pozytywną ocenę przez autorów obszaru języka romańskiego, odpowiadające im wypowiedzi autorów niemieckich wydają się raczej sceptyczne. Flatten pisze, że właściwa ocena wiarygodności świadków jest „możliwa jedynie po niezwykle krytycznym rozpatrzeniu przez sędziego”. Wirth ostrzega: „Zamysł c. 1679 zostałyby źle rozumiany, gdyby ktoś chciał uznać oświadczenia strony za w pełni prawdopodobne tylko dlatego, że jego wiarygodność została w pełni potwierdzona. W ten sposób pominięte zostałyby dwie kwestie: po pierwsze, że świadkowie wiarygodności to tylko jedna część dowodów oraz że należy dodać więcej innych dowodów, wobec tego do zeznań świadków wiarygodności należy podchodzić z rezerwą. Sędzia powinien raczej ocenić całość materiału dowodowego łącznie i nie przeoczyć jego słabych punktów. Należy mieć nadzieję, że c. 1679 w praktyce sądowej będzie stosowany ostrożnie i krytycznie oraz nie będzie używany jako przykrywką dla swobodnego orzecznictwa...”. Pomijając podejrzenie wyrażone w ostatnim zdaniu, trzeba zauważyć, że dodanie oświadczenia strony do oceny strony jako subiektywnie uczciwej jest *de facto* niewystarczające. Przez wiarygodność należy rozumieć obiektywnie - wiarygodność oświadczenia strony w sprawie małżeńskiej. Jeśli zwróci się na to uwagę, można również wykluczyć naturalną stronniczość przyjaciół i krewnych, która jest czymś oczywistym⁷.

4. Wprowadzenie poszlaki w celu dojścia do pełnego dowodu

Kanon 1679 wymaga, oprócz oświadczeń stron i zaświadczeń wiarygodności – nie ma dla nich określonej liczby – *alias indica et adminicula*, innych poszlak i wskazówek. W całościowej ocenie materiału dowodowego przez sędziego zawsze konieczne będzie zwrócenie uwagi na to, czy oświadczenie strony wpisuje się w kontekst pozostałego materiału, czy podnoszona podstawa nieważności jest zgodna ze stanowiskiem strony oraz czy jej zachowanie było zgodne z tą podstawą. Należy w tym kontekście uwzględnić motywy i okoliczności, o których mowa w orzecznictwie. Tricerri wyjaśnia *indicia et adminicula* w następujący sposób: „Poszlaki to pewne wnioski z faktów, które służą do logicznego wnioskowania z nich o istnieniu innych; wskazówki (przesłanki) to rzeczywiste okoliczności, np. religijność danej osoby, jej zachowanie itp.”⁸.

Dowód złożony przez wiarygodnych świadków jest równoznaczny z pełnym dowodem dostarczonym za pomocą innych środków dowodowych, co wyraźnie wynika ze zdania wprowadzającego do kanonu 1679. Ma to na celu zapewnienie, że dowód przy użyciu zwykłych sposobów, o których mowa w kanonach 1526 – 1586, nie zostanie zastąpiony wygodniejszą kwestią wiarygodności. Ponadto, jeśli nie jest to konieczne, należy unikać konieczności przesłuchiwania ludzi z nieuniknioną intensywnością na temat strony i jej wiarygodności (por. podstawowe prawo osoby do ochrony własnej intymności – kanon 220)⁹.

Na koniec należy wyjaśnić, że świadków wiarygodności należy przesłuchiwać według ogólnych zasad przesłuchiwania świadków (kanony 1547 - 1573). Niewłaściwe jest stawianie

⁶ K. Lüdicke, *Buch VII*, can. 1679/3.

⁷ K. Lüdicke, *Buch VII*, can. 1679/3.

⁸ K. Lüdicke, *Buch VII*, can. 1679/4.

⁹ K. Lüdicke, *Buch VII*, can. 1679/4.

im pytania po prostu - o wiarygodność stron, nawet na piśmie. Ponieważ sędzia musi uzyskać odpowiednią ilość informacji, musi on osobiście przesłuchać świadków, aby uzyskać wystarczające uzasadnienie swojej oceny wiarygodności¹⁰.

Kanon 1679 ustanawia następujące zasady: zeznania stron nie stanowią w takich przypadkach pełnego dowodu; sędzia, który nie zebrał innego pełnego materiału dowodowego, może skorzystać z tych zeznań i dokonać ich oceny zgodnie z przepisami kanonu 1536 § 2, czyli ocenić je w kontekście całego materiału dowodowego (tj. odnoszenie ich do innych dowodów, które mogą je potwierdzać lub nie), a także posłużyć się zeznaniami świadków co do wiarygodności stron, uwzględniając także inne poszlaki i wskazówki. W istocie kanon wkłada w normę prawną zasadę logicznej oceny dowodów nie rozpatrywanych odrębnie i wrywanych z ogólnych ram, rozróżniając jednak świadków wiarygodnych (na ten temat można znaleźć pod inną nazwą teksty *septimae manus* w kanonie 1975 KPK/17 dotyczące przyczyn impotencji i braku konsumpcji), poszlaki i wskazówki. W przedmiotowym kanonie dochodzi do rozróżnienia pojęciowego: poszlaki to rezultat ustalenia faktów, które służą do logicznego wywnioskowania z nich istnienia innych faktów; wskazówki to okoliczności faktyczne, na przykład religijność danej osoby, jej zachowanie itp., które służą ocenie skuteczności dowodu. Poza powyższymi kategoriami, w przepisie nie ma odniesień do osoby (wiek, płeć itp.), miejsca, czasów, środowiska, które mogą pomóc sędziemu w logicznej ocenie wartości oświadczeń stron, a które mógłby on wykorzystać do wyżej wymienionych celów. Mówiąc o oświadczeniach, kanon zdaje się pomijać przyznanie się sądowe, które kanon 1536 dokładnie odróżnia od zwykłych oświadczeń strony, dlatego w tym przypadku trzeba odwołać się do wykładni doktrynalnej i orzeczniczej, gdyż nie ulega wątpliwości, że ma ono ściśle określone znaczenie w logiczno - sądowym procesie, dzięki któremu sędzia osiąga swoje *certitudo moralis* w każdej sprawie¹¹.

5. Ocena prawdomówności stron w kontekście świadków wiarygodności

Sędzia, aby ocenić zeznania stron według przepisu kanonu 1536, powinien przesłuchać, jeśli to możliwe, świadków co do wiarygodności samych stron oraz skorzystać z innych poszlak czy dowodów posiłkowych, chyba że dowody pełne wynikałyby skądinąd (kanon 1679). Zdaniem Pawluka, w tym przypadku występuje przepis dowodowy o wielkiej doniosłości. Z jednej strony dowartościowuje on sądowe zeznania stron, zarówno przyznanie, jak i inne oświadczenia, o których jest mowa w przepisie kanonu 1536, z drugiej zaś podkreśla znaczenie dowodów posiłkowych w sprawach o nieważność małżeństwa, przede wszystkim opinii świadków o wiarygodności małżonków. Według Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 roku z opinii świadków o wiarygodności małżonków można było korzystać tylko w odniesieniu do spraw o nieważność małżeństwa z tytułu niezdolności płciowej oraz o niedopełnienie małżeństwa. Obecnie z tego rodzaju dowodu posiłkowego, dostarczającego argumentu moralnego, można korzystać we wszystkich sprawach o nieważność małżeństwa. Rzecz jasna, że dowody posiłkowe nie miałyby istotnego znaczenia, gdyby sędzia uzyskał skądinąd pełne dowody¹².

Zarówno na powódzie, jak i na stronie pozwanej, jeśli się sprzeciwia, spoczywa obowiązek udowodnienia swoich twierdzeń (por. kan. 1526 § 1). Jedyne w sprawach prywatnych i nie dotyczących dobra publicznego przyznanie się sądowe jednej strony zwalnia pozostałe od obowiązku dowodzenia (kan. 1536 § 1). W sprawach spornych dotyczących dobra publicznego zgodne nawet twierdzenia stron nie zwalniają całkowicie z obowiązku

¹⁰ K. Lüdicke, *Buch VII*, can. 1679/4.

¹¹ C. Tricceri, *Komentarz do kanonu 1679*, [w:] P.V. Pinto (red.) *Commento al Codice di Diritto Canonico*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2001, s. 968.

¹² T. Pawluc, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II, Tom IV, Doczesne dobra kościoła, Sankcje w Kościele, Procesy*, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 1990, s. 322.

przedstawienia właściwych dowodów, jak tego wymaga samo prawo (por. kan. 1526 § 2, 2° i 1536 § 2). Przyznanie się sądowe (przeciwko własnemu interesowi prawnemu; por. kan. 1535) i oświadczenie strony (nawet we własnym interesie, a przynajmniej nie przeciwko sobie) mogą mieć moc dowodową na mocy kan. 1536 § 2 (co było wykluczone przez PM art. 117), podlegającą ocenie sędziowskiej na tle okoliczności sprawy. Ale pełną moc dowodową mogą uzyskać tylko wtedy, gdy dochodzą inne elementy, które ostatecznie wzmacniają dokonane przyznanie lub oświadczenie. Owe „inne elementy” nie mogą być jednak zaczerpnięte z samej deklaracji lub przyznania się strony; stąd DC precyzuje, że chodzi o „inne elementy dowodowe” (art. 180 § 1)¹³.

W kanonie 1679 Prawodawca kościelny dokonał dalszej precyzji mocy dowodowej przyznania się lub oświadczenia stron w sprawach o nieważność małżeństwa, jeśli instrukcja procesowa nie pozwalała na uzyskanie pełnych dowodów, czyli wystarczającego naświetlenia faktów, które są przedmiotem dowodzenia. Brak pełni dowodów może mieć miejsce nie tylko z racji ich wewnętrznej niewystarczalności, lecz też z innych przyczyn, np. przy sprzeczności w materiale dowodowym lub przy wątpliwej wartości dowodowej zebranych środków. Decyzja o wystarczalności instrukcji procesowej należy zasadniczo do sędziego instruktora, choć możliwe jest również wstrzymanie się od osądzenia sprawy (kan. 1609 § 5) i zarządzenie uzupełnienia postępowania dowodowego (kan. 1600)¹⁴.

Jeśli chodzi o rozumienie przyznania się strony (*confessio iudicialis*) w sprawach o nieważność małżeństwa, DC odbiega od kryterium interesu własnego (por. kan. 1535) i bierze jako wyznacznik deklarację strony, dokonaną wobec właściwego sędziego, odnośnie do faktu własnego sprzeciwiającego się ważności małżeństwa (DC art. 179 § 2).

Jeżeli nie ma skądinąd pełnych dowodów, sędzia ma prawo i obowiązek, jeśli to możliwe, posłużyć się świadkami co do wiarygodności samych stron, by móc w ten sposób właściwie ocenić wartość dowodową ich twierdzeń. Gdy z dowodu pomocniczego ze świadków zostanie wykazana pełna wiarygodność strony, wówczas twierdzenie strony może nabrać pełnej mocy dowodowej, pod warunkiem jednak, że zostanie potwierdzone przez poszlaki i wskazówki. Poszlaki stanowią fakty prawne, które wskazują na istnienie faktu będącego przedmiotem dowodu; wskazówki natomiast są okolicznościami, które wspierają dowód faktu będącego przedmiotem dowodzenia¹⁵.

Podsumowanie

Odwołanie się do świadków co do wiarygodności stron stanowi dowód pomocniczy (bo podporządkowany konieczności wynikającej z braku wystarczających dowodów „zewnętrznych”) i pośredni (bo przedmiotem dowodzenia nie jest fakt dotyczący przedmiotu sporu, ale sama wiarygodność jednej lub oby stron)¹⁶.

Świadkowie, o których w kanonie 1679, mogą być wprowadzeni przez strony, ale sędzia może ich również powołać (niektórych lub wszystkich) z urzędu. Przede wszystkim sami ci świadkowie winni być wiarygodni i cieszyć się dobrą znajomością strony, tak by byli w stanie wydać osąd umotywowany. Do oceny sędziego należy określenie ich liczby. Nie stanowią dowodu pomocniczego w ścisłym tego słowa znaczeniu sumaryczne, nie poparte argumentami, stwierdzenia świadków na temat wiarygodności stron, dokonane w czasie zwyczajnego przesłuchania. Dodatkowy element mogą stanowić świadectwa duszpasterzy o wiarygodności stron¹⁷.

¹³ G. Erlebach, *Komentarz do kanonu 1679*, [w:] J. Krukowski (red.) *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego, Tom V, Księga VII Procesy*, Pallotinum, Poznań 2007, s. 347.

¹⁴ G. Erlebach, *Komentarz*, s. 347 - 348.

¹⁵ G. Erlebach, *Komentarz*, s. 348.

¹⁶ G. Erlebach, *Komentarz*, s. 348.

¹⁷ G. Erlebach, *Komentarz*, s. 348.

Dopuszczenie tego dowodu pomocniczego w sprawach o nieważność małżeństwa jest podyktowane zapewne naturą tych spraw, dotyczących często faktów znanych wprost jedynie stronom, albo tylko jednej z nich, i to nie tylko w sprawach impotencji (co przewidywał już kan. 1975 CIC/17; por. PM art. 137), ale i symulacji czy innych wad zgody. Wprowadzenie tego kanonu jest niewątpliwie wyrazem pasterskiej troski ustawodawcy (por. kan. 1752), by małżonkowie mogli udowodnić na forum zewnętrznym ich właściwy stan osobowy (por. CDF, Ep z 14.09.1994: AAS 86 [1994] 978, n. 9). Trzeba jednak zauważyć, że zeznania świadków mogą również zakwestionować wiarygodność strony powodowej lub pozwanej, z idącymi za tym skutkami w osądzeniu sprawy. Także i w tym wypadku norma zawarta w kanonie 1679 osiąga swój cel, jako że jej adresatem jest sędzia a nie jedna lub druga strona¹⁸.

Del Amo wyjaśnia, że świadkami co do prawdomówności są te osoby, które – choć nie mają wiedzy odnoszącej się do samego przedmiotu sporu – w przypadku braku pełnego dowodu są wzywane do złożenia zeznań na temat uczciwości małżonków, a szczególnie ich prawdomówności i wiarygodności w sprawie będącej przedmiotem sporu, tak by móc ocenić zeznania stron zgodnie z kanonem 1536. Z tego kanonu wnioskuje się, że oświadczenia stron, nawet wsparte argumentami o ich wiarygodności, nie są wystarczającym dowodem przeciwko ważności małżeństwa, chyba że potwierdzają je inne elementy pomocnicze, takie jak okoliczności i poszlaki¹⁹.

Bibliografia:

Źródła prawa

Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Paulii PP. II promulgatus (25.01.1983), AAS 75 (1983) pars II, 1 – 317; tekst polski [w:] *Kodeks Prawa Kanonicznego*, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Pallotinum, Poznań 1984.

Litterae Apostolicae Motu Proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus* (08.09.2015).

Pontificium Consilium De Legum Textibus, *Instructio „Dignitas connubii” servanda a tribunalibus dioecesanis et interdioecesanis in pertractandis causis nullitatis matrimonii* (25 I 2005). *Communicationes* 37 (2005), s. 11 – 89.

Literatura

Lüdicke K., *Buch VII. Prozeßrecht. Münsterischer Kommentar zum Codex Iuris Canonici*, Herausgegeben von K. Lüdicke, Band 5 (cann. 1311 - 1752), Essen 1988 – 2005.

Tricerri C., *Komentarz do kanonu 1679*, [w:] P.V. Pinto (red.) *Commento al Codice di Diritto Canonico*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2001.

Pawluk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II, Tom IV, Doczesne dobra kościoła, Sankcje w Kościele, Procesy*, Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, Olsztyn 1990.

Erlebach G., *Komentarz do kanonu 1679*, [w:] J. Krukowski (red.) *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego, Tom V, Księga VII Procesy*, Pallotinum, Poznań 2007.

Del Amo L., *Komentarz do kanonu 1679*, [w:] P. Majer (red.) *Codex Iuris Canonici. Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz*, Wolter Kluwer, Kraków 2011.

¹⁸ G. Erlebach, *Komentarz*, s. 348 - 349.

¹⁹ L. Del Amo, *Komentarz do kanonu 1679*, [w:] P. Majer (red.) *Codex Iuris Canonici. Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz*, Wolter Kluwer, Kraków 2011, s. 1258.